

Тема: Права власності

1. *Економічна теорія прав власності.*
2. *Принципи ефективного розподілу прав власності. Суть і режими прав власності.*
3. *Нелегальна економіка: поняття, структура та наслідки.*

1. Економічна теорія прав власності

Засвоєння теорії прав власності набуває для студентів важливого значення. По-перше, права власності є одним із інститутів, що структурують відносини індивідів і знижують їх невизначеність (а, отже, стосуються кожного), і по-друге, відносини власності займають провідне місце серед найважливіших елементів інституціональної системи (тобто забезпечують ефективність останньої).

Представники сучасного інституціоналізму під *власністю* розуміють інститут, який забезпечує свободу індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами. Ця свобода трактується ними як закріплення певних прав за власником і, одночасно, як заборона іншим порушувати ці права. Власники мають юридичні повноваження діяти або утримуватися від дій, але без жорстких обов'язків робити те або інше, якщо тільки вони добровільно не взяли на себе зобов'язання за договором.

Розвиток відносин власності, як було зазначено, забезпечує інституціональну основу ринкової економіки, так звану нову *конституцію порядку*. Реалізація конституційних правил відбувається завдяки існуванню інституту прав власності й розмежуванню прав власності як між рівнями конституційної ієрархії (органами влади), так і між суб'єктами господарювання.

Інститут прав власності визначає економічні правила, структурує відносини індивідів і знижує їх невизначеність. Тому для виявлення взаємної залежності між правами власності та економічними правилами, необхідно, по-перше, встановити, що є причиною, а що – наслідком, похідною названої взаємодії, по-друге, з'ясувати механізм цієї взаємодії.

Економічна теорія, як відомо, має багатий досвід дослідження категорій "власність" і "відносини власності", й значно менший – категорії "права власності".

У наукових дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. сформувалось два основних інституціональних підходи щодо аналізу економічної природи та

відносин власності. Представники першого віддавали перевагу відносинам власності як безпосередньо базовому поняттю, а власність вважали економічною категорією, що є "засадою самої себе, субстанцією будівлі суспільних відносин". Представники другого підходу визначали власність як відношення надбудови й відносили її до категорій прав. Згідно з їх уявленням, "ідея власності належить до сфери права і поза нею немає ніякої сили" [9, с. 107–108]. Останній напрям набув підтримки серед науковців, що сприяло остаточному оформленню економічної теорії прав власності. Її визнанням лідером є А. Алчіан, а її функціонерами – Р. Коуз, Д. Норт, С. Пейович, Г. Демсець, Т. Еггертссон, О. Уільямсон, Р. Познер та Е. Фуруботн.

Права власності – це дозволені й захищені від перешкод їхнього здійснення можливі способи використання обмежених ресурсів, які є виключною прерогативою окремих індивідів або груп.

З одного боку, права власності є нормами поведінки, яких індивіди або групи повинні дотримуватись, а за недотримання яких – нести покарання. З іншого боку, це система взаємопов'язаних й інколи взаємодоповнюючих елементів, які можуть втрачати цінність один без іншого. Так, наслідком обмеження прав на отримання доходу від ресурсу є втрата зацікавленості індивіда в його використанні.

Абсолютне та відносне право власності трактуються за критерієм відношення до членів суспільства. Абсолютне право – за відношенням до решти всіх членів суспільства, а відносне, відповідно, за відношенням до деяких членів суспільства. Оскільки економічні права можуть бути формальними й неформальними, вважають, що права власності можуть трактуватись "де-юре" й "де-факто". Звідки головним завданням представників теорії прав власності є всебічний аналіз взаємодії між економічними й правовими системами [4].

Теоретичні джерела економічної теорії прав власності походять від уявлення, що втіленням власності виступає "пучок або частка прав із використання ресурсу", а не сам ресурс.

Правовим підґрунтям теорії виступають дві правові традиції. Перша традиція, як відомо, бере початок від Кодексу Наполеона, що був основою цивільних кодексів більшості європейських країн. Мабуть тому ця традиція отримала назву "*континентальна*", а її прихильники послідовно розглядали власність як річ та відстоювали формальну неподільність майнових прав. Для прихильників другої, *англосаксонської (острівної) традиції*, було притаманне

врахування багатовимірності блага, яке вони вважали об'єктом власності в часі, просторі та за формою.

Цікаво, що в континентальному праві й досі актуальною є тріада специфікації прав власності (володіння, розпорядження, користування), тоді як для англосаксонської правової традиції – відомий пучок з одинадцяти правочинностей А. Оноре. До речі, для зручності економісти вдаються до скороченого переліку правочинностей: право використання активу (*usus*), що визначає, які способи використання активу є законними; право одержувати дохід, принесений активом (*usus fructus*); право змінювати фізичну форму активу і місце його розташування (*abusus*); право передавати актив іншим особам за взаємопогоджуваною ціною (*do ut des*), тобто право відчужувати актив.

Інституціональний підхід до аналізу обох традицій дозволив зробити певні висновки. По-перше, про змістовну подібність тріади та пучка прав власності (останнє поняття за суттю є більш широким і за змістом включає в себе попереднє). По-друге, за наявності розбіжностей в правових традиціях, вони концептуально не суперечать одна одній. Ця несуперечливість дозволяє перейти до розгляду основних теорій обґрунтування прав власності (рис. 1).

Рис. 1. Основні теорії обґрунтування прав власності

Положення про те, що будь-який обмін можна розглядати як обмін пучками правочинностей, є вихідним у дослідженні сутності й меж специфікації, а також розщеплювання, обмеження й розмивання прав власності.

Під *специфікацією прав власності* слід розуміти створення в тій чи іншій формі режиму виняткового використання ресурсу, а також механізму його

дотримання [1, с. 423]. Що, у свою чергу, передбачає: 1) визначення суб'єкта, який володіє таким винятковим правом; 2) встановлення об'єкта, відносно якого відповідний склад правочинностей може бути реалізований; 3) визначення строку, на який надаються права; 4) з'ясування механізму наділення правами власності та їх передачі; 5) розуміння, який саме гарант забезпечує цей процес тощо.

Причому для окремих суб'єктів специфікація може означати встановлення прав через певний пучок правочинностей, а для інших – тільки часткове або повне позбавлення прав власності. Як правило, специфікацію здійснює держава у випадку формальних прав. Втім усередині фірми формальні права власності специфікуються її керівництвом.

Можлива також безособова специфікація, коли має місце повсякденна практика взаємодії економічних агентів, а гарантом виступає будь-який член групи, що помітив здійснене порушення.

Взагалі, *основною метою специфікації* є змінення поведінки господарюючих суб'єктів, щоб вони приймали рішення стосовно обмежених ресурсів за критерієм ефективності. Чим краще специфіковані права власності, тим більшу цінність для власників вони становлять. Це сприяє створенню усталеного економічного середовища, зменшує невизначеність і формує в індивідів стабільні очікування. І, навпаки, недостатня специфікація може викликати зростання трансакційних витрат та згортання ділової активності. Саме тому визначення й закріплення прав власності є важливою складовою ринкових трансформацій у пострадянських країнах.

Захист і специфікація прав власності може підтримуватися державою, соціальними нормами, порушення яких веде до застосування етичних, економічних і юридичних санкцій.

Специфікація прав власності вимагає значних витрат. Вона може підтримуватися як самим суб'єктом права, так і державою, а інколи – низкою неформальних норм або юридичних санкцій. Тому її тривалість має відбуватись, поки подальший вигравш від подолання розмитості прав перестане покривати пов'язані з ним витрати.

Одним із головних завдань процесу специфікації прав власності вважається забезпечення властивості їх винятковості. *Правочинність власності є винятковою*, якщо її суб'єкт у силі ефективно виключити інших із процесу використання даної правочинності. Причому винятковими правами може

володіти як окремий індивід, так і група індивідів, господарська організація або держава.

Як показує практика, порушення винятковості прав викликає зниження цінності об'єкта права для суб'єкта. Наприклад, це може бути наслідком того, що потік очікуваних доходів не дисконтується за вищою ставкою відсотка (тобто не враховує ризик втрати об'єкта). Таким чином, фактичний рівень винятковості будь-якої правочинності власності є функцією від процесів специфікації (розмивання) прав власності.

Необхідно розрізнити процеси розмивання й диференціації (обмеження й розщеплювання) прав власності.

Неповнота специфікації або *процес розмивання прав власності* є протилежним процесу специфікації. Він має місце, коли: 1) права власності неточно встановлені й погано захищені, а слабка держава не здатна забезпечити захист прав власності; 2) швидкі економічні зміни призводять до змінення цінності благ й починається боротьба за розподіл багатства; 3) виникнення новітніх технологій призводить до того, що права власності виявляються тимчасово невизначеними й частина цінних благ залишається в сфері загального доступу. Він ослаблює винятковість і відчужуваність прав власності, звужує можливості економічного вибору агентів і цінність об'єкта прав.

Добровільний і двосторонній характер *розщеплювання* (дроблення) правочинностей гарантує дотримання критерію ефективності. Головний вигравш власників, які його ініціюють, убачається в одержанні можливості спеціалізуватися в реалізації тієї або іншої часткової правочинності, що підвищує ефективність використання ресурсу (право керування, право розпорядження капітальною вартістю ресурсу тощо). *Обмеження*, як правило, накладаються у примусовому й односторонньому порядку державою з метою перерозподілу прав власності, а тому не дають ніяких гарантій відповідності критерію ефективності.

Узагальнюючи зазначені положення теорії прав власності, слід визначити основні принципи ефективності системи прав власності (рис. 2).

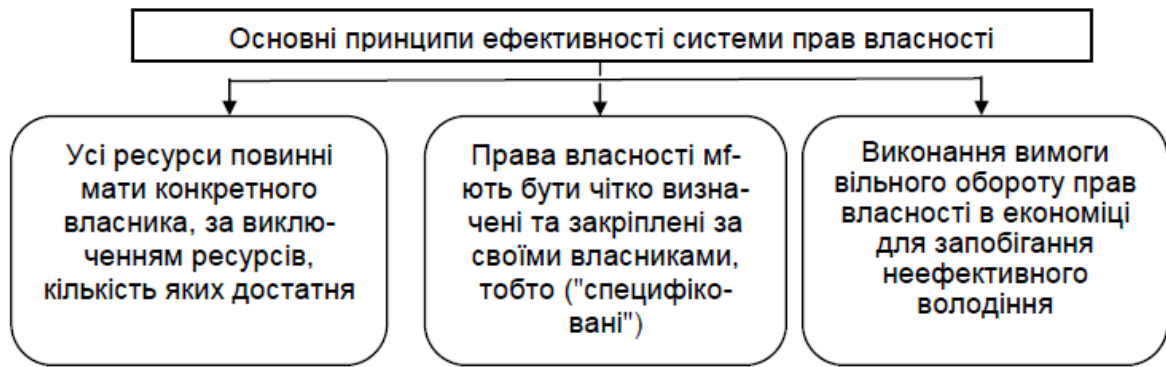

Рис. 2. Основні принципи ефективності системи прав власності

Як показує практика, дуже важко відокремити процеси розщеплювання від процесів розмивання прав власності. Тому економічний аналіз економічних прав власності не вимагає точного визначення всіх правочинностей на всі ресурси за будь-яку ціну.

2. Принципи ефективного розподілу прав власності. Суть і режими прав власності

Одним із вагомих досягнень теорії прав власності є доведення існування альтернативних правових режимів власності та визначення їх у якості предмета порівняльного аналізу. Кожен із режимів допускає різні рівні трансакційних витрат на однакові види діяльності, чим зумовлює вибір різних форм контрактів. Вони викликають переструктуризацію прав власності, створюють різні економічні стимули для індивідів та "диктують" різні поведінкові моделі [4].

Згідно з критерієм можливості доступу до ресурсів, виділяють чотири правові режими власності: загальна, державна, комунальна та приватна (рис. 3).

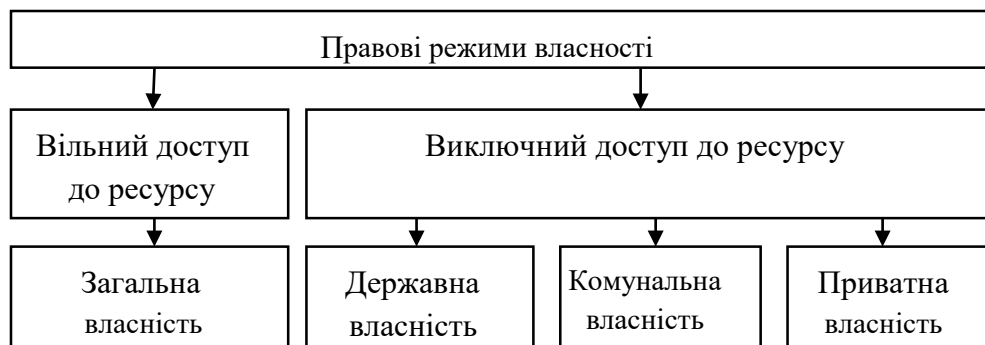

Рис. 3. Правові режими власності

Слід розглянути їх із точки зору концепцій зовнішніх ефектів та специфікації прав власності, а також переваг і недоліків кожної з них.

Загальна (спільна) власність виникає, якщо ресурс не є обмеженим, доступ до нього вільний, а витрати зі встановлення й захисту індивідуальних прав власності перевищують вигоди від їх специфікації.

Представники неоінституціоналізму на прикладі режиму спільного доступу до ресурсу довели, що, по-перше, у разі його вільного використання зростання споживання одним із спільних власників приводить до обмеження доступності ресурсу для інших. По-друге, вигоди від встановлення прав власності за таких умов або недостатні для того, щоб перевищити необхідні витрати, або взагалі відсутні [4].

Звідки головною вадою правового режиму спільної власності є зростання витрат вільного користування ресурсом у разі зростання кількості власників і неможливості виключення жодного з них із використання. Що, у свою чергу, створює від'ємні зовнішні ефекти та призводить до проблеми "надвикористання" ресурсу [25, с. 82]. Доказом останньої є численні приклади нещадної експлуатації й швидкого вичерпання ресурсів, які знаходяться в спільній власності.

Перелік недоліків режиму спільної власності можна продовжити – це зниження цінності спільного ресурсу внаслідок невизначеності прав власності та обмеженості обміну; спрямування зусиль спільних власників на захоплення ресурсу (намагання випередити інших), що призводить до неефективності його розміщення у часі, відсутності довгострокових інвестицій у збереження й примноження ресурсу та застосування трудомістких технологій тощо [64].

Отже, режим спільної власності суперечить неокласичним принципам ефективності, хоча, на думку А. Ткача, і може виступати як засіб захисту від природних монополій [9, с. 130].

Згідно з уявленнями неоінституціоналістів, шляхами розв'язання проблеми спільної власності можуть бути як формальні, так і неформальні інститути, що регулюють використання ресурсу. Наприклад, встановлення приватних прав на ресурс або централізація цих прав через державну власність; зняття наслідків зовнішнього ефекту (втрати ренти) через введення податку або квотування тощо.

Режим *державної власності*, на відміну від попереднього, передбачає наявність винятковості прав власності, хоча і вважається колективним. Державна власність реалізується через виключення із доступу до ресурсу осіб,

що не є громадянами даної держави. Причому всі співвласники державної власності позбавляються як можливості вільно продавати, передавати або ліквідувати свою частку, так і ухилятися від володіння нею. Ця умова обов'язково формалізується в правовій системі держави, яка володіє всім "пучком" прав або різними його елементами й керується колективними інтересами всього суспільства.

Співвласники державної власності не можуть реалізувати своє право через розщеплення пучків правочинностей або через продаж прав на ринку. Управління державною власністю здійснюється опосередковано через бюрократію (багаторівневу систему державних установ і їх керівників). Що можна вважати однією із головних проблем даного правового режиму.

Крім того, через велику кількість співвласників і об'єктів власності за умов державного правового режиму, витрати забезпечення дотримання прав власності та протидії опортуністичній поведінці дуже високі. А стимули щодо контролю поведінки найманих керівників із боку окремих індивідів дуже низькі.

Згідно з уявленнями неоінституціоналістів, державна власність – це такий режим використання обмежених ресурсів, за якого заохочуються дії, вигоди від яких привласнюються певним індивідом, а витрати – розподіляються серед усіх. Цей правовий режим ускладнює покладання вигод і витрат економічної діяльності на певного співвласника, чим перешкоджає досягненню економічної ефективності як всього суспільства, так і певних об'єктів.

Наявним прикладом неефективності державного режиму власності є результати діяльності державних підприємств. На думку А. Ткача, останні мають схильність до накопичення надмірних виробничих потужностей і роздування штатів; як правило, вони віддають перевагу будівництву споруд у збиток активним елементам капіталу; гальмують нововведення; зазвичай обирають не ризиковані інвестиційні проекти; майже не реагують на зміни в попиті. Їхні керівники мають широкі можливості для залучення ресурсів підприємства у власних інтересах, а терміни їх служби – доволі тривалі. Як наслідок, отримання керівниками приватних доходів із колективної власності, що є проявом корупції [9]. І, нарешті, за умов державної власності немає можливості отримати біржову оцінку якості управління підприємством, оскільки контроль з боку співвласників за діями його управлінського апарату майже відсутній; до таких підприємств немає зацікавленості з боку ринку й інвесторів.

Режим *комунальної власності* має на увазі, що винятковими правами власності на ресурс володіють члени певної групи, а всі ті, хто до цієї групи не належить, з числа власників виключаються. З позицій теорії прав власності, це своєрідний проміжний варіант між режимом вільного доступу і приватною (державною) власністю, або, загальна власність з закритим доступом [67, с. 166].

Маючи елементи колективності, комунальна власність є сукупністю різних правочинностей її співвласників, визначених у межах не стільки правових, скільки неформальних взаємодій. Тут має місце розщеплення прав, але відсутня можливість рекомбінації власності (тобто свобода передачі). Тому в межах комунальної власності не виключається можливість виникнення ефекту вільного доступу, який вимагає додаткового правового регулювання. Головною проблемою режиму комунальної (групової) власності є узгодження інтересів окремих учасників і групи у цілому. Прикладами комунальної власності виступають кооперативи різних типів та повні товариства в особі своїх повних товаришів.

Порівняльний аналіз режиму комунальної власності дозволяє визначити його "плюси" й "мінуси". Так, комунальна власність має нижчі, ніж у приватної власності, витрати із захисту прав власності завдяки ефекту економії на масштабі та спеціалізації на забезпеченні режиму винятковості. Вона заснована на спільності інтересів співвласників, що забезпечує вирішення питань із регулювання доступу до ресурсу та мінімізації витрат опортуністичної поведінки у формі ухилення.

До недоліків комунальної власності, як правило, відносять проблеми, пов'язані з ухваленням рішень у групі: по-перше, проблема незахищеності від надвикористання ресурсу з боку співвласників, пов'язана з витратами на ухвалення рішень регулювання доступу; по-друге, проблема недовикористання ресурсу, пов'язана з застосуванням зрівняльного принципу розподілу отриманих результатів, і по-третє, проблема зростання витрат опортунізму.

Інші недоліки даного режиму власності визначають з урахуванням властивостей відносної усталеності та життєздатності. Зовні руйнування комунальної власності може відбутися в наслідок значного зростання витрат захисту прав власності від аутсайдерів. Зсередини руйнування комунальної власності може відбутися або після введення нових технологій використання ресурсу, або з причини зростання кількості групи інсайдерів. Оптимальний кількісний склад групи співвласників залежить від рівня середніх трансакційних витрат. Якщо величина групи незначна (менше оптимальної) і вона однорідна,

можливості економії на масштабі компенсують зростання витрат, пов'язаних з ухваленням рішень і забезпеченням контролю. Навпаки, якщо величина групи значна і вона неоднорідна, економія на масштабі зможе лише частково компенсувати зростання витрат, пов'язаних з ухваленням рішень і забезпеченням контролю.

Режим *приватної власності* виникає, якщо виключне право (право змінювати форму й субстанцію об'єкта, право змінювати його цінність й право передавати іншим,) належить окремій фізичній або юридичній особі. Ця особа має володіти всім "пучком" правочинностей (або їх деякою комбінацією), і тоді всі витрати й вигоди прийняття рішень щодо використання ресурсу будуть покладатися на неї як на власника.

На думку М. Одинцової, вихідним перебуванням ресурсу в загальнодоступній власності; особливості переговорного процесу, під час якого відбуваються інституціональні зміни, а також величина трансакційних витрат, що їх супроводжують; величина прямих і альтернативних витрат специфікації прав власності; зниження ризику; економія від масштабу [64, с. 171].

До наявних *переваг приватної власності* належать: по-перше, забезпечення найвищого рівня винятковості права, що знімає інституціональну перешкоду надвикористанню ресурсів, гарантує вмотивованість приватного власника та тісний зв'язок між його рішеннями щодо використання ресурсу й отриманими результатами. По-друге, гарантована свобода ухвалення рішень щодо об'єкта власності, оскільки приватний власник має формальні преференції доступу, а право відчуження реалізується через ринок. Вільна передача правочинностей, у свою чергу, сприяє досягненню ефективного розміщення ресурсів у часі та просторі. Проте встановлення особливої формальної заборони на відчуження ресурсу інколи може створювати ситуацію "розмитого" права власності (заборона на продаж землі в Україні). По-третє, приватні власники не тільки володіють правами, але й несуть відповідальність за їх використання в межах своєї правочинності. По-четверте, широкі можливості приватного власника у використанні спеціалізації, впровадженні інвестицій та заохоченні нововведень, сприятливі умови для використання неявного знання й взяття на себе ризику тощо. Як можна бачити, всі визначені переваги режиму приватної власності відповідають принципам ефективної системи прав власності.

Слід зазначити, що не зважаючи на переваги режиму приватної власності, існують і вагомні *застереження* щодо його *розповсюдження*. По-перше, істотні витрати, пов'язані з необхідністю специфікації прав власності. По-друге,

наявність перешкод на шляху приватної власності: ступінь розвитку ринкових відносин, діючі формальні (правова база) та неформальні норми, пануючі в державі наукові уявлення, системи освіти та цінностей, домінуюча ідеологія й економічна політика.

Цілком зрозуміло, що за обставинами визначені застереження можуть як сприяти, так і заважити розповсюдженню приватної власності.

Певна перевага режиму приватної власності полягає не в тому, що завдяки йому можна сформувавши більш ефективніший тип організації, а в тому, що завдяки можливості комбінування прав власності й свободі обміну цей режим створює широкі можливості для різних організаційних форм, чого немає в умовах інших правових режимів власності.

Підсумовуючи огляд режимів прав власності, слід, по-перше, визнати існування певної суперечності. З одного боку, система приватної власності виступає підґрунтям існування ринкової економіки й найбільш ефективним середовищем для економічного розвитку. А з іншого, – інститут приватної власності не здатен забезпечити економічного та соціального оптимуму, а тому потребує певних обмежень із боку держави. По-друге, в сучасній господарській практиці функціонують різні, у тому числі і змішані режими прав власності. Всі вони мають право на існування. Але під час ухвалення рішення про те, в якій власності має знаходитися ресурс, було б неправильним вважати, що тільки в приватній.

3. Нелегальна економіка: поняття, структура та наслідки

Завершити опрацювання матеріалу теми необхідно визначенням причин ухилення підприємців від дій у рамках закону, дослідженням поняття, структури та наслідків існування нелегальної економіки та аналізом поширених методів розрахунку її обсягів.

Згідно з поглядами представників неоінституціоналізму, основною причиною переходу підприємців до нелегального здійснення економічної діяльності є високі трансакційні витрати "підкорення закону". Високі трансакційні витрати на обмін легально зафіксованими правочинностями заважають потраплянню останніх до більш ефективних власників. Чи погоджуються у цьому випадку економічні агенти з неоптимальною структурою власності, або взагалі уникають обміну?

Як свідчить господарська практика, намагаючись мінімізувати витрати, економічні агенти часто обирають альтернативний варіант – специфікувати

права власності та організувати обмін ними без участі держави, тобто нелегально.

Результати узагальнення сутності різних теоретичних підходів щодо причин розповсюдження нелегального сектору економіки наведені на рис. 4.

Рис. 4. Результати узагальнення сутності теоретичних підходів щодо причин розповсюдження нелегального сектору економіки

[23, с. 187]

Отже, звертаючись до альтернативних механізмів розв'язання конфліктів із приводу обміну та захисту прав власності, власники підприємств демонструють відмову від використання норм формального права й удаються до неформального. У ході цього вони вдаються до застосування норм, які зафіксовані не в законах, а переважно у традиціях і звичаях. Тим самим обізнано уникають ситуації, коли 1) держава під час первісної специфікації прав власності неспроможна забезпечити права потенційно більш ефективних власників та 2) обмін правочинностями неможливий через високі трансакційні витрати. А саме: витрати укладання контракту, витрати специфікації й захисту прав власності та витрати захисту від третіх осіб.

На думку Е. де Сото, нераціональний правовий режим із його високими трансакційними витратами є головною причиною неформальної економічної активності. Він запропонував об'єднати ці витрати в групу під загальною назвою "ціна підпорядкування закону" та уклав їх уточнену класифікацію (рис. 5).

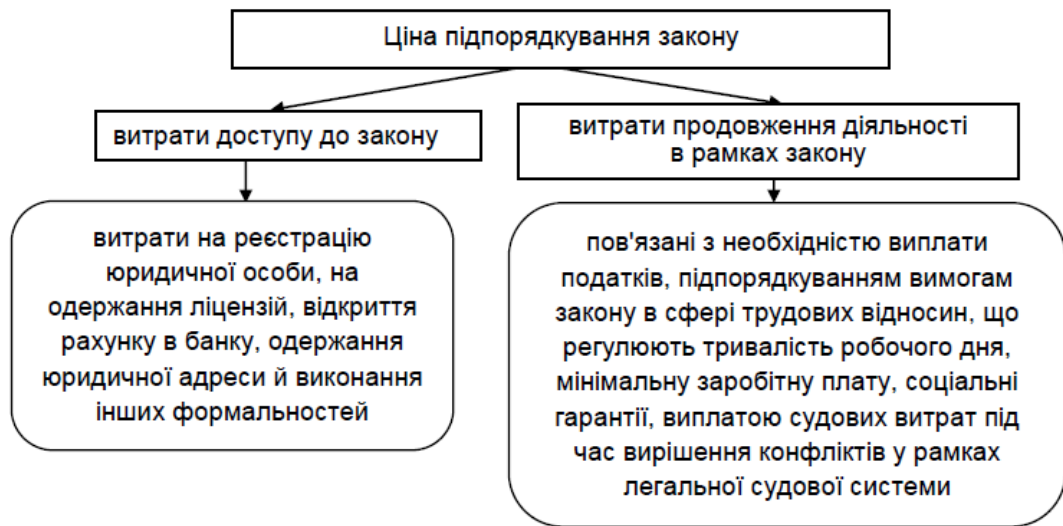

Рис. 5. Ціна підпорядкування закону згідно з Е. де Сото [34]

Аналіз рис. 5 дозволяє зробити суттєве зауваження: визначення ціни підпорядкування закону має на увазі не тільки прямі грошові витрати, але й урахування витрат часу на виконання тих або інших процедур – усе те, що підштовхує економічних агентів "у тінь" до нелегальної діяльності.

Варто спробувати розібратись із термінологічним різноманіттям, пов'язаним із поняттями "тіньова" та "нелегальна" економіка, які деякі науковці вважають синонімічними, а деякі – принципово різними.

Згідно з позицією А. Олійника, *нелегальну економіку* можна подати як сферу, в якій угоди відбуваються без використання правових норм і формальних правил [7, с. 155–174], тобто економічна діяльність здійснюється поза рамками закону. На думку вченого, структура нелегальної економіки може бути подана такими елементами:

неофіційна (прихована) економіка – у більшості випадків легальні, але офіційно не враховані види економічної діяльності в межах формалізованих структур. Тут має місце виробництво благ, але воно "не показується" власником з метою мінімізації витрат; *неформальна (фіктивна економіка)* – це не заборонена законо-

давством, але прихована економічна діяльність неформальних структур, що, як правило, взагалі не оформлюється власником або оформлюється в невідповідному порядку (економіка приписок, хабарництва та спекулятивних угод);

нелегальна (незаконна, кримінальна економіка) – це заборонена законом економічна діяльність, пов'язана із прямим порушенням норм і зазіханням на легальні права власності.

Природно, що різноманіття тіньової економіки вимагає спеціальних підходів і методів дослідження прояву й виміру останньої. Численні підходи щодо визначення й вимірювання нелегального сектору економіки умовно можна розподілити на дві групи: мікроекономічні (прямі) та макроекономічні (непрямі). А. Олійник [7, с. 162] до них відносить: монетарний метод; метод балансів витрат і доходів; аналіз зайнятості; метод технологічних коефіцієнтів; опитування домашніх господарств і керівників підприємств; соціологічний метод.

Цілком зрозуміло, що через нелегальність об'єкта дослідження та різнорідність указаних підходів, отримані на їх підставі результати зіставляти вкрай важко. Тим не менш вони дозволяють, по-перше, встановити пряму залежність між високою ціною підпорядкування закону і величиною нелегального сектору економіки, й по-друге, доводять існування позалегальних витрат, пов'язаних зі здійсненням угод у нелегальному режимі, тобто – "ціни нелегальності" [48]. На думку А. Олійника, ця ціна може складатись із декількох елементів: витрат, пов'язаних із відсутністю легально зафіксованих прав власності; пов'язаних із неможливістю використання контрактної системи; витрат, пов'язаних із відхиленням від легальних санкцій; витрат, пов'язаних із трансфертом доходів; витрат, пов'язаних із відхиленням від податків і нарахувань на заробітну плату; витрат, пов'язаних із винятково двостороннім характером нелегальної угоди; витрат доступу до нелегальних процедур дозволу конфліктів тощо. Як можна бачити, альтернатива високій ціні підпорядкування закону у вигляді ціни нелегальності теж може бути високою.

Підсумовуючи, слід визнати, що: 1) рішення власника ресурсу щодо вибору інституціональної сфери його використання (легальної чи нелегальної) залежить від порівняння трансакційних витрат, які складають ціну підпорядкування закону та ціну нелегальності; 2) нелегальна економіка фрагментована та мозаїчна, вона виключає існування єдиної й обов'язкової для всіх учасників ринку моделі поведінки; 3) мабуть, найбільша небезпека існування нелегального сектору полягає у його негативних наслідках для економіки.

Згідно з поглядами А. Виноградової, це домінування недемократичної системи прийняття рішень; нераціональний розподіл ресурсів; уповільнення

темтів економічного розвитку; підрив конкурентоспроможності; зростання рівня корупції; ослаблення довіри до основних державних інститутів і влади тощо [27, с. 61].